

Borut Ošljaj

Legalizacija evtanazije? Etični razlogi *za* in *proti*

Ker se utegne drugi del naslova marsikomu zdeti protisloven, dovolite kratko uvodno pojasnilo. Kako so lahko tako razlogi *za* kot tudi *proti* legalizaciji evtanazije etični? Mar to ne pomeni, da so hkrati dobri eni in drugi? In končno, se mar takšen pristop ne udinja preveč relativizmu in s tem odsotnosti jasnih kriterijev o tem, kaj je dobro in kaj slabo? Tisti, ki natančneje poznate področji etike in morale, veste, da tukaj, za razliko od naravoslovnih in tehničnih znanosti, ni dokončnih, nedvoumnih in empirično dokazanih odgovorov. Ne zato, ker bi se z njima ukvarjali premalo sposobni raziskovalci, temveč zaradi specifičnih raziskovalnih predmetov, s katerimi se etika ukvarja. Za razliko od naravoslovnih, etiški predmeti raziskav niso izmerljivi, niso v sebi neprotislovni, niso trajni, temveč nasprotno neizmerljivi, protislovni, dinamični in nenehno spreminjajoči se. Obstajajo pa pomembne razlike, in to je odločilno, med boljše ali slabše utemeljenimi etičnimi razlogi, ki govorijo v prid ali proti tej ali oni etični dilemi. V tem je področje etike deloma primerljivo s področjem medicine.

Za razliko od mojih številnih predhodnih prispevkov na temo evtanazije, ki so bili bolj načelne in utemeljujoče narave, bo moj današnji prispevek bolj sistematično in pregledno naravnani; žal za ceno osiromašenega natančnejšega utemeljevanja. V njem se bom osredotočil na kratko predstavitev posameznih – nikakor ne vseh – argumentov *pro et contra*, nekaterih že znanih in nekaterih doslej še ne slišanih ali morda redko slišanih. Seveda tak pristop pomeni tudi določeno tveganje in ranljivost. Morebitne konstruktivne kritike in dopolnitve so zato dobrodošle.

Argumenti **ZA legalizacijo evtanazije in zdravniške pomoči pri samousmrtitvi:**

1. Argument sočutja

Sočutje je eden najmočnejših moralnih motivatorjev. V pretežni meri je instinktivno pogojeno, kar pomeni, da se na praktične primere trpljenja (zlasti sočloveka) večina ljudi odziva enako: s spontanim in hitrim iskanjem rešitve. Iz tega praktično v vseh kulturah sledi etična dolžnost, da po najboljši moči in čim hitreje odpravimo ali vsaj zmanjšamo trpljenje druge osebe. Če to postavimo v

kontekst trpljenja neozdravljivo bolnih, se zdi številnim najboljša in najhitrejša rešitev njihovega trpljenja uzakonitev evtanazije in pomoči pri samousmrtitvi kot dveh ultimativnih oblik dokončanja življenja iz sočutja (v nadaljevanju: »pravica« do smrti).

2. Argument spremenjenih vrednot

V sodobni družbi tradicionalno konstitutivno vrednoto življenja in njegove nedotakljivosti postopoma in čedalje bolj izpodrivajo konsektivne (izpeljane) vrednote pravic, avtonomije, individualne svobode in kvalitete življenja. Te vrednote ponekod že veljajo za temeljne in nedotakljive. Če takšno spremembo vrednot sprejmemo kot upravičeno, potem iz tega lahko sledi etična dolžnost, da avtonomijo osebe in njenih pravic v nekaterih primerih postavimo nad nedotakljivost njenega življenja.

3. Argument spremenjenih socialnih razmer

V spremenjenih socialnih razmerah so starejši, neozdravljivo bolni in invalidni prej kot v preteklosti izpostavljeni družbeni izolaciji. Fizični smrti pogosto predhodi dosti bolj problematična socialna smrt; zato je danes težje umreti kot v preteklosti. Če se socialni izolaciji pridruži neozdravljiva bolezen in dolgotrajno umiranje, iz tega lahko izpeljemo našo dolžnost, da umirajočemu pomagamo predčasno končati njegovo življenje.

4. Argument dolgega življenja in porasta kroničnih bolezni

Življenjska doba se v sodobni družbi kontinuirano podaljšuje, hkrati z njo pa tudi verjetnost hujših neozdravljivih kroničnih in degenerativnih bolezni. Takšno stanje lahko pomeni dolgo in trpeče umiranje, hkrati pa tudi trpljenje širšega kroga prizadetih svojcev (3). V takšnih okoliščinah lahko klic po odrešilni smrti zato razumemo kot etično prepričljiv ali celo nujen.

5. Argument dovršitve genealogije človekovih pravic

Če izhajamo iz sodobnega stanja atomizirane družbe posameznikov, potem se zdi, da bi uveljavitev »pravice« do lastne smrti pomenila dovršitev idealov avtonomnega subjekta in njegovih pravic (2). Po uveljavitvi pravice do brezplačnega šolstva, zdravniške oskrbe, veroizpovedi, spolne usmerjenosti, svobode govora in številnih drugih, bi na koncu sledila še pravica do izbire časa in načina lastne smrti, s čimer bi v pomembni meri razširili in nemara celo dovršili ideale avtonomnega razsvetljenskega subjekta.

6. Argument finančnih prihrankov

Uzakonitev evtanazije in zdravniške pomoči pri samousmrtitvi gotovo pomeni tudi pomembne finančne prihranke. Celo naši predlagatelji na to dejstvo eksplicitno opozarjajo. Če upoštevamo, da je oskrba umirajočih pacientov finančno daleč najdražja, da so zdravstvene blagajne povsod po svetu močno obremenjene, in da živimo v neoliberalnem ekonomskem sistemu, potem lahko razumemo, zakaj ta vidik lahko pomembno vpliva na zakonodajalce.

7. Argument neprilagojenega zdravstvenega sistema

Z nekaj redkimi izjemami se zdravstveni sistemi nikjer po svetu niso uspešno prilagodili zaostrenim socialnim, vrednotnim in demografskim razmeram. To pomeni, da težko zagotavljajo pogoje dostojanstvenega umiranja za naraščajoče število predvsem starejših pacientov. Če umirajočim ne moremo zagotoviti ustrezne dolgotrajne in paliativne oskrbe, se zdi upravičeno zahtevati vsaj to, da se jim v takšnih razmerah omogoči predčasna smrt.

Naštete argumente, ki pritrjujejo uzakonitvi »pravice« do smrti, je v danih okoliščinah sicer mogoče razumeti, pravzaprav smo jih celo dolžni upoštevati z vso skrbnostjo; toda to, kar je kratkoročno in iz perspektive trpečega razumljivo, ni nujno dobro tudi dolgoročno in iz perspektive celotne družbe. Iz navedenih argumentov namreč ne sledita niti logična, še manj pa etična nujnost uzakonitve obeh oblik pomoči pri umiranju, temveč le njuna možnost. Pristopimo k argumentom, ki utemeljujejo, zakaj takšna možnost ni v zadostni meri etično prepričljiva.¹

Argumenti **PROTI** legalizaciji evtanazije in zdravniške pomoči pri samousmrtitvi:

1. Argument slepega sočutja

Kogar pri odpravljanju trpljenja pretežno vodi sočutje, ta je, zaradi intenzivnosti tega občutja, pogosto slep za širše posledice predlaganih ukrepov. Pred seboj

---

¹ Načeloma bi k argumentom proti evtanaziji sodili tudi vsi tisti, s katerimi je mogoče utemeljeno zavrniti argumente, ki jo podpirajo. Zaradi časovnih omejitev, bom v nadaljevanju iz prve skupine zavrnil le dva; vse preostale je namreč še lažje zavrniti.

vidi le trpečo osebo in svojo dolžnost, da ji pomaga trpljenje odpraviti. To je sicer hvalevredna lastnost, ki pa, če je ne spremlja zadostna mera umnosti in odgovornosti, lahko povzroči več slabega kot dobrega. Natanko ta širši družbeni kontekst je tisti, ki ga zagovorniki evtanazije povsod po svetu praviloma spregledajo oz. ga ne želijo videti.

2. Argument spreminjanja družbenih sistemov

Uzakonitev pravice do smrti na ultimativen način ne odpravlja le trpljenja pacientov (1), temveč terja tudi radikalne spremembe nekaterih temeljnih družbenih sistemov (zdravstvo, pravo, morala), nič manj pa tudi vrednotenja življenja. Zaradi pravne ureditve reševanja nekaterih izjemnih primerov umiranja, korenito in brez nesporne pripravljenosti na konstruktiven dialog spreminjati celotno družbo tako po horizontali kot tudi po vertikali, je etično neupravičeno.

3. Argument paternalističnega posega v zdravstveno stroko

Postopek uzakonitve evtanazije pri nas poteka brez usklajevanja z v tem primeru najbolj prizadeto stroko, to je, z zdravstvom. Predlagati sprejetje zakona, ki mimo njenih interesov radikalno spreminja poslanstvo zdravstvene stroke kot ključnega družbenega sistema (2), je etično neodgovorno. To ni le paternalistični poseg v strokovno avtonomnost zdravstva kot sistema, temveč hkrati tudi v tisočletja veljavna načela zdravniškega poslanstva, ki usmerjajo delo vsake posamezne zdravstvene osebe.

4. Argument nezadostne etične utemeljitve

Vsi argumenti, ki jih v svoj prid navajajo predlagatelji zakonskih sprememb, so s stališča etične argumentacije vsaj vprašljivi in sporni. Na podlagi spornih in kontroverznih argumentov sprejemati zakone, ki preurejajo fundamentalno razmerje življenja in smrti ter hkrati korenito posegajo v temeljne družbene sisteme (2, 3), je etično nedopustno. S stališča etike je določena zakonska ureditev upravičena le takrat, ko obstajajo dobri razlogi njene široke koristnosti in etične sprejemljivosti. Za uzakonitev domnevne »pravice« do smrti to ne velja.

5. Argument »pravice« do smrti

Ožje gledano »pravico« do smrti sicer lahko razumemo kot pomembno razširitev ali celo dovršitev človekovih pravic, dejansko in celostno pa ta »pravica« ne širi ideje človečnosti, temveč jo, nasprotno, spodkopava. Klasične človekove pravice služijo krepitvi vsakega posameznega človeškega življenja;

»pravica« do lastne smrti pa nasprotno in nepovratno uniči življenje, torej natanko tisti ultimativni temelj, ki sploh omogoča in legitimira pravice. V tem pogledu je ta »pravica« v očitnem nasprotju z vsemi drugimi človekovimi pravicami in zato ne more biti njihova razširitev, kaj šele dovršitev. Njena uzakonitev bi bila zato etično protislovna.

6. Argument neozdravljive bolezni

Praviloma naj bi bili do evtanazije upravičeni pacienti z neozdravljivo boleznijo. Toda diagnoza neozdravljive bolezni ni objektivno določljivo stanje pacientove bolezni, temveč bolj ali manj zanesljiva interpretacija in prognoza njenega stanja. Usmrtitev pacienta na njegovo željo, ki bi bila posledica interpretativnih sodb, četudi zelo verjetnih, zaradi možnosti usodnih napak, ni etično upravičena (*in dubio contra projectum*).

7. Argument avtonomne volje

Zakonodaje, ki določajo pogoje, pod katerimi je možno zaprositi za eno od obeh oblik pomoči pri dokončanju življenja, kot enega ključnih pogojev možne odobritve zahtevajo nedvoumno izraženo pacientovo avtonomno voljo. Tudi za avtonomno voljo velja, da je interpretativno izrazito nejasen in odprt fenomen. Pogosto na naše odločitve vplivajo dejavniki, ki se jih ne zavedamo in nanje nimamo nobenega vpliva. Lahko pa gre tudi za oblike tihe prisile. Takšna volja ni avtonomna, temveč pogosto heteronomna, in je torej precej trhel razlog etično utemeljene odobritve zahteve po usmrtitvi (*in dubio pro vita*).

8. Argument neznosnega trpljenja

Neznosno trpljenje pacienta sodi v ožji nabor nujnih pogojev udejanjene »pravice« do smrti. Ta argument je tesno povezan s predhodnim (7). Zastavlja se vprašanje, ali je v stanju neznosnega trpljenja možno sprejemati avtonomne in dobro pretehtane odločitve. Odgovor je preprost: Ne. Kdor trpi, si ne želi smrti, temveč končanja trpljenja. Končati trpljenje tako, da usmrtimo trpečega, četudi na njegovo željo, je etično neutemeljeno, saj obstajajo tudi možnosti blaženja in končanja trpljenja na manj radikalne in hkrati zdravstveno legitimne načine.

9. Argument konflikta interesov

V primerih, ko pacient zaradi napredujoče bolezni ni več sposoben podati domnevno avtonomne privolitve, to na mesto njega lahko opravijo njegovi svojci, ki pa jih pogosto lahko vodijo sebični materialni in drugi interesi. Postopki odobritve evtanazije takšnih interesov ne morejo prepričljivo

raziskati. Usmrtitve na zahtevo so, zaradi verjetnosti konflikta interesov, etično sporne.

10. Argument mobinga

V državah, ki so »pravico« do smrti že uzakonile, se je uveljavil pojem »mobing do smrti«. Gre za odkrito ali prikrito prepričevanje svojcev, da umirajoči zaprosijo za eno do oblik dokončanja življenja. Ta argument je tesno povezan z argumentoma 7 in 9 ter zaradi zunanje prisile, ki so je lahko deležni pacienti z napredujočo boleznijo, in nezanemarljive verjetnosti, da se to lahko zgodi, etično ne upravičuje sprejetja tovrstne zakonodaje.

11. Argument ireverzibilnosti

Pri odobritvah evtanazije ali pomoči pri samousmrtitvi se dogajajo napake tako pri določitvi diagnoze pacientove bolezni, pri presoji upravičenosti do pomoči pri dokončanju življenja kot tudi s strani avtonomno izražene pacientove volje. Primer: Večina klasičnih samomorov spodleti. Približno 90% preživelih pozneje obžaluje in ne razume svoje nekdanje želje po smrti. Pri evtanazijah in asistiranih samousmrtitvah ne preživi nihče. Možne napake so nepopravljive. Uzakoniti postopke (samo)usmrtitev, ki so lahko in občasno dokazano tudi so posledica usodnih napak, je etično nesprejemljivo.

12. Argument izjemnih primerov in kompleksnih učinkov

Ker v primeru evtanazije in zdravniške pomoči pri samousmrtitvi govorimo o redkih primerih pacientov, ki takšno pomoč želijo, se zastavlja vprašanje smiselnosti zakonske ureditve za izjemne primere, ki hkrati zahtevajo zelo kompleksne posege v družbo (2, 3). Sprejemanje zakonodaje, ki rešuje redke primere, hkrati pa kompleksno posega v družbene sisteme in celo zahteva njihove korenite spremembe, je etično neupravičeno.

13. Argument normalizacije usmrtitev

Ob sprejetju zakonodaji (samo)usmrtitve neozdravljivo bolnih, neznosno trpečih in invalidnih postanejo družbeno sprejemljiva norma in običaj, s čimer se s časoma predvidljivo spremeni družbeno vrednotenje najbolj ranljivih skupin. Stopnja njihove ranljivosti in ogroženosti se s tem le še poveča. V tem smislu bi uzakonitev obeh oblik »pravice« do smrti določene družbene skupine ljudi neupravičeno le še dodatno ogrožala in zmanjševala njihovo že tako načeto samopodobo.

14. Argument trgovanja z organi

V zadnjem času se obe obliki pomoči pri dokončanju življenja v državah, ki so obe obliki uzakonile, čedalje pogosteje razume kot ultimativno altruistično dejanje, ki z darovanjem organov omogoča reševanje drugih življenj. Razumevanje človekovega življenja kot uporabnega skladišča rezervnih delov, v povezavi z vsemi nevarnostmi in tveganji, ki iz takšnega razumevanja sledijo, je etično sprevrženo.

15. Argument specifičnosti slovenskih razmer

Za zdravstveni sistem v Sloveniji velja, da je organizacijsko, finančno in kadrovsko pomanjkljivo razvit. V takšnih razmerah uvajati pravno zagotovljeno pravico do smrti, pomeni dodatno spodbudo za vse neozdravljivo bolne – ki v danih razmerah ne morejo biti deležni celovite paliativne oskrbe –, da zaprosijo za eno od oblik pomoči pri dokončanju življenja. Če k temu dodamo še relativno neodgovornost in strpnost do vseh vrst družbenih in moralno-pravnih anomalij, ki zaznamujejo našo družbo, potem uzakonitev »pravice« do smrti v danih razmerah, brez pretiravanja, lahko razumemo za neodgovorno in nevarno avanturo.

16. Argument ideološkega razdvajanja

Slovenija je izrazito ideološko in svetovnonazorsko razcepljena družba. Ker ima vprašanje upravičenosti »pravice« do smrti vselej tudi močne ideološke predznake, zlasti in predvsem tudi pri nas, bi njena možna uzakonitev dodatno poglobljala že tako zaostrene razlike in prilivala novega olja na ogenj obstoječih ideoloških in političnih delitev. Tudi zato njena uzakonitev etično ni sprejemljiva.

17. Argument pristranskosti

V danih zdravstvenih razmerah (15) poskus hitrega prilagajanja celotnega zdravstvenega sistema v dobro reševanja problemov specifične manjšine pacientov, na mesto njegove celostne reorganizacije v dobro večine pacientov, pomeni etično neupravičeno pristranskost.

18. Argument zanemarjanja paliativne oskrbe

Izkušnje iz držav, kjer so evtanazijo zakonsko uredili, kažejo, da to negativno vpliva na razvoj paliativne oskrbe, ki edina lahko celostno in na human način nudi oskrbo najtežjim primerom umirajočih in neozdravljivo bolnih pacientov. Sprejemanje zakonodaj, ki na račun zanemarjanja nedvoumno humanih praks pomoči pri umiranju spodbujajo izvajanje v humanem smislu dvomljivih praks, je etično nedopustno.

19. Argument spolzkega klanca

Povsod, kjer je bila pravica do smrti legalizirana, opažajo kontinuirano naraščanje števila usmrtitev, dodatnega širjenja pravic, ki zajemajo tudi duševno bolne in celo otroke, povezovanje evtanazije s transplantacijskimi programi itd. Ker na ta način usmrtitve postanejo družbeno sprejemljiva norma, (13) to odpira tudi številna druga tveganja za zlorabe in napake, ki se tudi dejansko dogajajo in so dokumentirane.

20. Argument redukcionističnih filozofij

Večina visoko izobraženih zagovornikov evtanazije svoja prepričanja in zahteve utemeljuje s sklicevanjem na nekatere utilitaristične teorije dostojanstva in človekovih pravic. Te so (zlasti tudi pri nas vplivna teorija Petra Singerja) – zaradi redukcionističnih postopkov poenostavljanja nekaterih temeljnih humanističnih pojmov in njihovih samovoljnih, slabo utemeljenih in ne redko bizarnih interpretacij – tudi na področju filozofije deležne številnih kritik. Izhajati iz dvomljivih filozofskih konceptov in na njih nekritično utemeljevati zahteve po legalizaciji »pravice« do smrti je etično nevzdržno.

21. Argument redukcije dostojanstva na ceno

Dostojanstvo znotraj tradicije klasičnega humanizma označuje človekovo absolutno, nespremenljivo in nedotakljivo vrednost. Cena (Kant) določa človekovo relativno in spremenljivo vrednost; sem sodijo naše potrebe, interesi, nagnjenja. Z uzakonitvijo »pravice« do smrti bi na zakonodajni ravni cena našega življenja, ki je vezana na njegova trenutna stanja in na subjektivne ocene njegovega statusa, izpodrinila in nadomestila dostojanstvo kot absolutno vrednost. Takšna utilitaristična sprevrnitev razmerja med nedotakljivostjo dostojanstva življenja na eni in njegovo arbitrarno (o)ceno, ki mu nedotakljivost jemlje, na drugi strani, na zakonodajni ravni ni le lahkomišeln, temveč je dolgoročno tudi nevarna.

22. Argument nesmiselnega življenja

Doživljanje lastnega življenja kot nesmiselnega je pomembni pogoj, ki omogoča sprožitve postopkov za dokončanje življenja. Vrednotenje življenja je tu povezano z njegovo subjektivno (o)ceno in s spreminjajočimi razpoloženji pacienta. Odločanje o življenju in smrti, ki temelji na spreminjajočem občutku smiselnosti lastnega življenja, je etično sporno, ker omogoča napačne in tragične odločitve.

23. Argument nesmiselne instrumentalizacije države

Z legalizacijo »pravice« do smrti bi država postala talec subjektivnih občutkov in presoj nekaterih pacientov, ki so lahko pogosto brez objektivne in nedvoumne osnove (22). Takšnim občutkom posameznika bi se morali podrediti ne le politika, temveč tudi zdravstvo in pravo (2). Država sicer mora služiti temeljnim in nedvoumnim potrebam njenih državljanov; toda potreba po lastni smrti ni niti temeljna, še manj nedvoumna. Služiti njej, pomeni etično nesprejemljivo in nesmiselno instrumentalizacijo države in nesorazmerno izčrpavanje njenih pomembnih sistemov.

24. Argument prevrednotenja konstitutivnih vrednot

Z uzakonitvijo evtanazije in pomoči pri samoumrtitvi življenje kot najstarejša in najpomembnejša interkulturalna norma izgubi svoj tradicionalno konstitutivni značaj in postane konsektivna oz. od naših subjektivnih interesov odvisna vrednota (21). Utilitaristična kultura koristi dokončno, torej tudi pravno-formalno, izpodrine kulturo norm. Življenje tako lahko kadarkoli postane življenja ne vredno. Zaradi uzakonitve »pravice« do smrti, ki jo udejanja peščica ljudi, spreminjati tisočletne kulturne vrednote in sprevačati njihov red, meji na norost. To bi pomenilo tudi posredni pritisk na vse neozdravljivo bolne in trpeče, da vsaj s predčasno smrtjo izkažejo svojo ultimativno koristnost.

25. Argument vzgoje

V okolju s pravnomočno »pravico« do smrti bi bili otroci priče usmrstitvam njihovih staršev, starih staršev, sorodnikov in znancev. Na vprašanje, zakaj so morali umreti, bi se odgovor glasil: ker so neznosno trpeli in ker njihovo življenje zanje ni bilo več smiselno in vzdržno. Na ta način bi otrokom privzgojili skrajno nevarno »vrednoto« o življenju, ki lahko kadarkoli preide v ne vredno življenje (24). Kaj to pomeni za bodoče presoje njihovega lastnega

življenja, ni težko napovedati. Tovrstna vzgoja se lahko nekaterim sicer zdi moderna, etična zagotovo ni.

26. Argument tvegane prihodnosti

Ob upoštevanju negotove in vse prej kot rožnate prihodnosti (okoljski, klimatski, demografski, geopolitični problemi) in povsod po svetu opaznega porasta milo rečeno čudaških politikov, tveganja, ki jih s seboj prinašajo uzakonitve človekove »pravice« do smrti, lahko hitro in preprosto (podobno kot v času nacizma) prerastejo v zločine zoper človeštvo.

27. Argument konca klasičnega humanizma

In končno, povzemajoč vse argumente, naraščajoča dinamika uzakonitev »pravice« do smrti povsod po svetu, bi tudi formalno pomenila konec tradicije klasičnega humanizma. Od nabora njegovih temeljnih vrednot kot so življenje, um, svoboda, dostojanstvo, bratstvo, enakost, odgovornost, pravičnost in pravice, bi konstitutivni značaj *de facto* ohranile le še pravice posameznika; vse ostale bi verjetno postopoma zdrsnile na raven konsekutivnih, od človekovih pravic odvisnih vrednot. To bi bil odločilni žebelj v krsti humanizma. Zadnjo sled humanosti bi morda prepoznali le še v tem, da udejanjimo »pravico«, da »dostojanstveno«, s predčasno smrtjo zapustimo nehumani svet, ki smo ga tudi sami soustvarjali. Ultimativni učinek uzakonitve »pravice« do smrti tako ne bi bil nič manj kot *evtanazija humanizma* ali natančneje, njegova *kakotanazija*.

Če zaključim: Možno zakonsko uveljavitev pravice do smrti ocenjujem za neodgovoren, ne-umen in skrajno nevaren družbeni eksperiment, s številnimi predvidljivimi in nepredvidljivimi negativnimi posledicami za večino pomembnih družbenih sistemov: za zdravstvenega, pravnega, političnega, vzgojnega in vse druge, ki se posredno ali neposredno dotikajo vprašanj človekovega življenja.

Na mesto, da se sodobne družbe intenzivno ukvarjajo z vprašanjem, kako »dobro« in hitro umreti, bi precej višjo stopnjo družbene odgovornosti in humanosti izkazovale, če bi se vztrajneje in uspešneje kot doslej ukvarjale z vprašanjem kako dobro živeti; tudi takrat, ko se zdi, da je od življenja ostalo le še trpljenje. Potem bo tudi bolečin in trpljenja, ki nekatere danes razumljivo silijo k skrajnim dejanjem, bistveno manj, upanje v nedvoumno humano prihodnost pa bo ostalo živo.